

FITRAT XALQ POETIK IJODI JANRLARI TADQIQOTCHISI

Xolmurodova Cho`lponoy Ubaydulloyevna

Namangan viloyati Norin tumani 37-maktab

ona tili va adabiyoti fani o`qituvchi

O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi a'lochisi

Annotatsiya: Muallif ona tili va adabiyoti o'qituvchisi sifatida Fitratni nafaqat ijodkor, balki haqiqiy folklor bilimdoni sifatida ko'radi. Pedagog sifatida Fitratning bu ilmiy izlanishlarini yuksak baholaydi. Bir mutaxassis o'laroq Fitrat ijodining yangi bir tomonini kashf etishga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: Ertak, ommaviy janr, Devonu lug'oti-t-turk asari, diffuzion hodisa, cho'pchak, fantastik hodisalar, ekvivalent.

Ertaklar dunyodagi boshqa xalqlar og'zaki ijodida keng tarqalganidek, o'zbeklarda ham eng ommaviy janrlardan biri sifatida turli viloyatlarimizda yashaydigan yurtdoshlarimiz tomonidan sevib aytib kelingan. Ularning juda qadim zamonlardan yaratilganini «ertak» atamasining Mahmud Koshg'ariy tomonidan 1074-yilda yozilgan «Devonu lug'oti-t-turk» asarida «etuk» tarzda qo'llanganidan bilsa bo'ladi: «Etuk – hikoya, ertak; biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so'z qo'llanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan». Bu janrning qadimiyligini qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa bir qator turkiy xalqlar oilasiga kiruvchi millatlar og'zaki ijodida ham ertak deb atalishi, isbotlashi

mumkin. Shuningdek, miflar, afsona, rivoyatlar haqida fikr yuritganimizda, diffuzion jarayonning keyingi bosqichi ertak ekanligini eslatib o'tganmiz. Demak, agar xalqimiz og'zaki ijodini qadimgi qadriyatlar sifatida e'zozlasak, bu xazinaning noyob durdonasi sifatida hech ikkilanmay ertaklarni qayd etish mumkin ekan.

Ertak terminini O'zbekistondagi hamma viloyatlar aholisi juda yaxshi bilsa-da, bu janrga oid asarlar turlicha hududlarda turlicha atalgan. Xususan, toshkentliklar «cho'pchak», farg'onaliklar «matal», xorazmliklar «varsaqi», o'zbek va tojik tilida so'zlashuvchi vatandoshlarimiz «ushuk» tarzda atashgan. Bulardan tashqari jonli so'zlashuvda ba'zan afsona, o'tirik, tural atamalari ham uchraydi. Hatto hazrat Alisher Navoiy ham g'azallaridan birida «cho'pchak» so'zini qo'llaganlar;

Habibim husni vasfin uyla muhlik anglakim bo'lg'ay, Qoshinda qissai Yusuf bir uyqu kelturur
cho'pchak.

(Baytdagi «cho'pchak» «Navodiru-sh-shabob»ning 1959-yilgi nashrida «cho'rchak» shaklida yozilgan. Shuning uchun Alisher Navoiy zamonida «cho'rchak» yoki «cho'pchak» atamasi bor edi deb xulosa qilish mumkin bo'ladi). Ayni paytda baytdagi «uyqu» so'ziga e'tibor bering. Ma'lum bo'ladiki, oqshom payti bolalarni uxlatishda ertakning sehrli ta'sir kuchidan bugungi kunda foydalanar ekanmiz, bu an'ana ham bejiz paydo bo'lmaganini qayd etamiz.

Haqiqatan ham, dostonlarda biz bu mazmundagi boshlanma – zachinlarni uchratmaymiz. Shu bois odatga ko'ra dostonlardagi voqealar hayotda bo'lgan deb qabul qilinadi. Ertakda esa tamom boshqa holat hukm suradi. Chunki bu janr boshlanmasidagi “bor-yo'q”, “och-to'q” so'zlarining o'zi hikoya qilinayotgan voqeaga nisbatan shubha uyg'otadi. Ammo masalaning qiziq tomoni shundaki, voqea boshlanmasdan atayin shubha uyg'otishga bo'lgan harakat tinglovchiga deyarli ta'sir qilmaydi. Biz ertaklardagi uydirmalarga to'la ishonamiz, asar qahramonlarining taqdiriga befarq qaray olmaymiz, sevikli malika yoki cho'pon muvaffaqiyat qozonsa, bu g'alaba o'zimiznikidek quvonaveramiz.

Xalq ertaklari mazmunida ijtimoiy, iqtisodiy, maishiy hayotning hamma masalalari o'z ifodasini topadi, desak xato bo'lmaydi.

Xalq tabiatan hamisha adolatni yoqlaydi, himoya qiladi. Ertaklar yaratilish jihatdan miflarga asoslansa, mavzuning tanlanishi, obrazlar tizimidagi yo'nalishlar, hayot muammolarini aks ettirishda adolat mezoniga bo'ysunadi. Qalloblik, vijdotsizlik, xiyonat, yolg'onchilik, ma'naviy nopoklik kabi illatlar doimiy ravishda qoralanadi. Mardlik, to'g'riso'zlik, mehnatsevarlik, iymonlilik, poklik fazilatlari hurmat bilan tilga olinadi. Voqeaning tuguni ham hamisha ana shu fazilatlarni ulug'lash bilan yechimini topadi. Mohir xalq farzandlari tomonidan o'ylab topilgan fantastik hodisalar, uydirma lavhalar, sehrli narsa-buyumlar, jodular, g'ayritabiiy hodisalar esa tom ma'noda yovuzlikning qoralanishi, ezgulikning maqtalishida poetik xomashyo sifatida foydalaniladi.

Fitrat o'zbek xalq og'zaki ijodidagi epik janrlarning eng salmoqlilari – ertaklar va dostonlar haqida ham to'xtalib, ularning janriy tabiati xususidagi mulohazalarini bayon etib o'tgan.

Ertak janri necha ming yillik tarixga ega. Xalq og'zaki ijodining bu janri Fitrat qarashlarida ham “ertak” deb yuritilgan. Folklorshunos olimlarning e'tirofi bo'yicha, ertak eng qadimiy janrlardan biridir. U o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlar, marosimlari asosida paydo bo'lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va olijanob insoniy fazilatlar haqidagi orzu-o'ylar xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi. Qadimda odamlar oddiy voqealarni bir-biroviga bayon qilib berganidan ertak namunalari paydo bo'la borgan. Har xil ilohiy detallarga ishonish ertaklarga fantastik ruh bag'ishlagan. O'tmishda ertak aytishning o'z mavsumi bo'lgan. Aytuvchilik qobiliyatiga ega kishilar, ya'ni yoshi ulug' insonlar ertak hikoya qilib berganlar.

Ertak umumfolklor hodisasi sifatida eng qadimiy epik janrlardan bo‘lib, Mahmud Qoshg‘ariy o‘z “Devonu lug‘ot-it turk” asarida turkiy xalqlarda uning “etuk” atamasi bilan yuritilganini qayd etadi. Unga ko‘ra, etuk “biror voqeani og‘zaki bayon qilish”ni anglatadi. Biroq jonli so‘zlashuvda O‘zbekistonning turli joylarida, chunonchi, Namangan viloyatining Janubiy qismida “ertangi” deb yuritiladigan bu hodisa – ertangi bo‘lib o‘tgan, qadim zamonlardan qilinajak hikoya ma’nosini anglatsa, Samarqand, Farg‘ona va Surxondaryoda bu hodisa – matal, Xorazmda – varsaqi, Buxoroda – ushuk, Toshkentda – cho‘pchak yana boshqa bir maskanlarda hikoya, hikoyat, og‘zaki hikoya, o‘trik yoki o‘tirik, afsona deb yuritilsa-da, fol‘klorshunoslikda ertak ilmiy istilohi qabul qilingan va muhim muomalada bo‘lib, ruslardagi “skazka” istilohiga teng ekvivalentga aylangan. Zero, Alisher Navoiy asarlarining qadimgi lug‘ati sanalovchi “Abushqa”da ham ertak istilohi uchraydiki, bu istiloh uzoq o‘tmishda bo‘lganini ham ta’kidlaydi. Ertaklarning tuzilishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Fitratning ertak haqidagi qarashlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, u bu xususda quyidagilarni bayon etadi: «El adabiyotidag‘i hikoyalarga ertak deyiladi. Ertak el shoirlarining xayollari yordami bilan tuzuladi. Bulardan biri Abubakr Devoyev imzosi bilan nashr etilgan “Erksiz folchi” ertagidir. O‘lkamizning eng zararli qurtlaridan bo‘lgan folchi-duoxonlarga juda chiroylik etib kulgani uchun muhimdur. Bu chiroylik ertakning qisqacha mazmuni mana shundaydir, - deb ta’kidlaydi.

Shundan so‘ng Fitrat ushbu ertakning mazmuni bilan tanishtiradi: “Bir cholning xotini hammomga yuvinishga boradi. Bir vaqt podshohning folchisining xotini hammomga keladi. Kampirni yarim yuvingan holda chiqaradilar. Kampir cholga qarab: “Nega sen podshohning folchisi emassan” – deb eri bilan urishadi. Chol folchilik asboblarini olib, bozorga boradi. Podshohning amaldorlari uzoq bir viloyatning solug‘ini yig‘ib xachirlariga yuklab kelayotganda, yo‘lda bir xachir oltunni yo‘qotib, podshohga xabar beradilar. Podshoh haligi cholni chaqiradi, bir xachir oltunni topib berishini so‘raydi. Umrida hech folchilik qilmagan

chol nima desin! Xachirning yo‘qolgan joyini taxmin aytadi, taxmini esa to‘g‘ri chiqadi. Yana bir kun podshohning xazinasini o‘margan odmi topib beradi. Shundan so‘ng, u folchilar boshlig‘i bo‘ladi. Chol yolg‘on fol ochishini bilishlaridan qo‘rqib, bir fikrga keladi. O‘zini devonadek tutib, hammomdan yalang‘och holatda chiqqancha podshoh oldiga boradi. Podshohning taxtidan tortib tushirib yuboradi va o‘sha asnoda taxt ayvonchasi qulaydi. Mug‘ombir chol ming bahonalar bilan qutulib qoladi. Shunday qilib axmoq xon cholni bir umr saroyda olib qoladi.

Fitrat ertak tabiatini shu tarzda tushuntirar ekan, fikrini xalq ertagidan misol keltirish bilan dalillashga urinadi.

Ertaklar insonlar axloq, odob, tarbiyasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi sabab, Fitrat unga alohida e‘tibor qaratgan.

Fitrat dostonlar haqida ham o‘z qarashlarini bayon etgan. U boshqa folklor janrlari qatorida dostonni ham chetda qoldirmagan. Faqat u: “Doston – bu, asosan, ertakdir. Biroq o‘zining qahramonlarining bo‘lushi, uzun ham kengligi, sof tizim yoki tizim-sochim aralashligi, baxshilar tomonidan cholg‘i bilan aytilishi bilan ertaklardan ayriladir” deb yozadi.

Ko‘rinyapdiki, Fitrat doston va ertaklarning tabiatan yaqinligini bildirmoqchi bo‘lgan. Ayni paytda ularning boshqa-boshqa janr ekanligini ham unutmagan.

Darhaqiqat, Fitrat ta‘kidlaganidek, “doston yolg‘on voqealarga aralashkan qahramonlarning qilg‘an ishlarini tasvir qiladir. Tartib etkuchilari, aytib berguchilari «baxshi» atalg‘an el shoirlaridirlar. Doston nuqul tizim bo‘lg‘ani kabi tizim-sochim aralash ham bo‘ladir”.

Demak, Fitrat o‘z kuzatishlari asosida dostonlarning ertaklarga qaraganda epik ko‘lamdorligini, hajmi katta bo‘lishini, asosan, baxshilar tomonidan soz vositasida ijro

etilishini ilgʻagan. Ayni paytda yana uning sheʼriy va nasriy qismlardan tuzilishini bilgan. Shular asosida u doston va ertak janrlarini farqlab koʻrsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. – T.: Oʻzbekiston, 1999. – 686 b.
2. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – T.: Maʼnaviyat, 2008. – 178 b.
3. Karimov I.A. Adabiyotga eʼtibor – maʼnaviyatga, kelajakka eʼtibor. – T: Oʻzbekiston, 2010. – 40 b.
4. Karimov I.A. Oʻzbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: Oʻzbekiston, 2011. – 432 b.
5. Adabiyot nazariyasi. 2-jild. – T.: Fan, 1979. – 197 b.
6. Adabiyotshunoslik terminlari lugʻati. – T.: Oʻqituvchi, 1967. – 300 b.
7. Aliyev A. Maʼnaviyat, qadriyat va badiiyat. – T.: Akademiya, 2000. – 630 b.
8. Asqarov S. Qodiriy ijodida folklorning baʼzi masalalari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – 1973. – №1. – B.19-22.
9. Baldauf Ingeborg. XX asr oʻzbek adabiyotiga chizgilar. – T.: Maʼnaviyat, 2001. – 70 b.
10. Barakayev R. Oʻzbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. – T.: Fan, 2004. – 157 b.
11. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. Ilmiy-tadqiqiy maqolalar. – T.: A.Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 285 b.
12. Boltaboyev H. Qadimgi turkiy manbalar Fitrat talqinida. Soʻzboshi // Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunalari.–T.: Mumtoz soʻz, 2008.– B.3-9.

13. Yo‘ldoshev N. Abdurauf Fitratning “Rahbari najot” (“Qutqaruv yo‘li”) asaridan muxtasar fasllar. Uslubiy qo‘llanma. – Buxoro, 1996. – 77 b.
14. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga yangi chizgilar). Davriy to‘plam №1. – T.: Universitet, 1999. – 220 b.
15. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari.: O‘quv qo‘llanma. – T.: Fan, 2009. – 192 b.